

8

Раз восени в один з сорокових років отець Харитін сидів в своїй кімнаті і вчив свою старшу дочку Надезю читати. Онисія Степанівна, не маючи ніякої роботи, пішла в пекарню, поштурхала кочергою в порожню піч і, як непосидюща господиня, видумала собі таку роботу: одчинила здорову на коліщатах скриню, що стояла в кімнаті, і навіщось то розгортувала, то згортала сорочки, наволічки, простирадла та сувої полотна. Надезя сиділа коло стола над граматкою і твердила: тма, мна, здо, тло, тию, нию, тлю, тля, "здохло дякове теля". Цей ненаписаний в граматці кінець вона часто чула од свого батька і все прикидала його в кінці, думаючи, що й це там десь написано.

— Що то ви, Онисіє Степанівно, ото робите? — спитав отець Харитін.

— Ах, нема роботи, то перебираю то се, то те, аби дурно не сидіти!

— Як нема роботи, то згорніть руки, та сядьте, та одпочиньте трохи.

— То тільки чоловіки вміють посиденьки справляти, згорнувши руки, а жінки ніколи не всидять: нам так — або горілку пити, або діло робити, — говорила Онисія Степанівна з скрині, неначе сховавшись в неї по самий стан.

— Або язиком дзигоріти, — знехотя прохопивсь з жартом отець Харитін і кахикнув. — Та не нагинайтесь, матушко, так низько, щоб часом ще не переломились пополовині та не дали сторчка в скриню.

— Придерж лишень свого язика зубами, бо он дочка слухає.

Надезя й справді одвела очі од книжки й зирнула на чудну мамину позу.

— А як ви думаете, Онисіє Степанівно, чи не одвезти б пак нам Надезю в школу в Богуслав до вчительки в пансіон? — спитав боязко та обережно отець Хариті?

— От вигадав! Навчиш сам читати, та й буде з неї. Виросте, то за роботою й те забуде. Адже й я вчилась читати, а тепер ніколи й помолитись по книжці, перехамаркаєш молитви напам'ять, та й годі.

— Коли паніматко, тепер інший час настав: батюшки дають дочок в пансіони, щоб вміли і читати, і писати, і танцювати, ще й грати...

— І, мабуть, щоб вміли з гусарами тікати, як наша благочинна... Слухай лиш, панотче! А де ж ти на цю справу набереш грошей?

— А от кажуть, що нам незабаром дадуть жалування з скарбу.

— Як дадуть, тоді й повеземо Надезю в Богуслав в пансіон. Щось люди так говорять, — вже третій рік говорять за те жалування, а жалування нема. То, певно, жида та пани брешуть, на свою обихідку, що батюшки незабаром забагатіють од того жалування.

Надезя перестала читати й витріщила на маму очі; в неї очі пойнялись слізьми.

— От і одвеземо тебе, Надезю, в школу; там тебе буде вчити шляхтянка, якась панія, — сказав отець Харитін до Надезі. Надезя надула губи, насупила брови й заревла на всю хату.

— Не дражни-бо, старий, дитини, бо я тебе ще й вилаю, не казавши лихого слова, — загула Онися з скрині, неначе з-під землі.

Онися підставила під ноги низенький стільчик, ще глибше сховала половину себе в скрині; друга половина стриміла, неначе на тину, обмощена полотнами та півмітками.

Надворі загавкали собаки. Рипнули двері в світлицю. Батюшка вийшов і вглядів розсильного од благочинного, довгоногого паламаря з Шандри, що розносив курсорію. Він трохи жажнувся, бо не любив і боявся тих офіціальних пакетів. Але, прочитавши бомагу, отець Харитін з радості трохи не підскочив і прожогом побіг в кімнату.

— Радуйтеся, Онисіє Степанівно! Благочинний вже кличе за жалуванням. Жалування вже й є!

Онісія Степанівна витягла голову з скрині й розхилилась на весь зріст, стоячи на стільчику. Її голова стриміла врівні з грубою й трохи не черкалась об сволок. Висока та тонка, вона була схожа на стовп, й з того дива й справді трохи не стала соломяним стовпом.

— Вбирайсь мерщій та їдь. Забирай гроші швидше! — гукнула вона на свого панотця.

— Та ще й які гроші! За два минувші роки заразом, — обізвався паламар.

— От тепер зачиняйте скриню, згорніть руки та хоч насіннячко лузайте, — сказав отець Харитін. — В бомазі написано, що я буду брати на рік 120 карбованців! Теперечки ми кинемо лихом об землю! Тепер ми забагатіємо! Не будемо дивитись панам в руки та благати в їх ласки!

Онісія обернулась до образів і перехрестилась.

— Тепер, паніматко, скидайте плаху та юбку та вбирайтесь по-модньому, в сукню, — заберу гроші, привезу вам з Богуслава гостинчика, чогось модного на сукню. Не будемо вже на луб'яних возах та в мотузяних шлеях їздити! — сказав отець Харитін.

— Побачимо, чого-то ти привезеш, — сказала Онісія, все стоячи з дива на стільці.

— Та хоч злізьте з стільця, а то ви тепер схожі на Симеона Стовпника або на віху над шляхом, — сказав отець Харитін.

Отець Харитін любив трошки пожартувати, як був веселенький. Але з своєю Онісією Степанівною він жартував дуже обачно та обережно. Другим часом за ту віху над шляхом отцю Харитонові досталось би од Онісі на бублики, але тепер вона була в добрих норовах.

Пообідавши хапком, нашвидку, отець Харитін звелів запрягти коні в візок і поїхав в Богуслав.

До благочинного вже налинули батюшки, дякони, дяки, паламарі з цілої благочинії, — з 18 парафій. Двір, заставлений простими повозками, був схожий на ярмарок. Од благочинного усі пішли до церкви й одправили молебень в подяку за жалування і юрбою вернулись в світлицю до Балабухи.

Жалування дали червінцями, карбованцями та мідними п'ятаками. Всі панотці були веселі, балакали та реготались, аж по хатах йшли одляски. Благочинна була скупенька на могорич. Батюшки склалися й стругнули могорич на славу в "Галилеї", цебто в винарні в одного жида в містечку.

— От тепер ми забагатіємо! — крикнув отець Мельхиседек, торкаючи рукою по своїй кишені. — Заживемо по-панській, накупимо добрих коней, будемо їздити в ресорних екіпажах, заведемо самовари, оддамо дочок в пансіони, повбираємо своїх матушок по-панській в шовкові сукні.

— А що, панотці! Коли багатіти, то багатіти по-людській, щоб рук не паскудити, — обізвався Балабуха. — В нас плата за треби така, що можна й з голоду вмерти. Чи не накинути б нам оце ціни на треби?..

Після гусарської зими в отця Балабухи в кишенях аж свистіло, — жиди перлись в його хату за грішми й день і ніч.

Батюшки замовкли й думали.

— Чом би і справді не накинути, — обізвався отець Мельхиседек, — тільки коли накидати, то треба накидати потрошку, по шагу, потім по гривні, щоб часом парафіяни не спротивились.

— А ви як думаєте, отець Харитін? — спитав благочинний.

— Я?.. Як люди, так і я, — несміливо обізвався отець Харитін.

— Мені здається, коли накидати плату, то треба накидати всім та ще й однаково, щоб часом парафіяни не здумали їздити в дешевші парафії по треби, — говорив Балабуха.

— Але воно буде якось ніяково перед людьми: парафіяни обібрали нас на парафію, помагають роботою... Коли б часом не обважнити та не розсердити людей, — несміливо обізвався отець Харитін, трохи подумавши.

— Та то вас, бачте, обібрали, а нас ніхто не обибрав, — сказав благочинний, — нас настановили на парафії, то ми цього не боїмось. Ану, панотці, разом та гуртом!

Ті батюшки, що вчилися в академії й були понаставлювані на парафії митрополитом, встоювали за накидку плати на треби; старіші й простіші, обібрані громадами, були проти накидки плати. Але раз те, що накидки хотів благочинний, а друге — що гроші люблять гроші, всім схотілось самоварів та ресорних екіпажів, схотілось і дочок повиучувати в пансіонах; всі радили накинути плату на треби, щоб і "старі дірки полатати". Забравши гроші, батюшки роз'їхались по місті по крамницях купувати, що було потрібне в господарстві, та усякі гостинці додому.

Отець Харитін наглядів через двері на благочинній модну сукню дуже чудного кольору й побіг в магазини шукати такої самої матерії для своєї жінки. Він оббігав усі крамниці, перетрусив усіх жидів і таки дістав тієї матерії делікатного кольору. Скупивши все, отець Харитін стрівся на місті з паном Бонковським. Бонковський тепер був управителем в одному селі багатого графа. Село було по дорозі в Вільшаницю. Він запросив до себе отця Харитона на чарку горілки, але в його було зовсім інше на думці: він думав збути отцю Харитонові старомодний, ні на що не потрібний екіпаж. Він знав, що в отця Харитона сховані в кишені тільки що забрані гроші.

— Отець Харитін! Чи вам же не сором їздити на драбинчастому возі, ще й свою матушку возити? Тепер ви багаті: не личить вам цей візок тепер. Кидайте луб'яні вози та мотузяні шлеї! Я на вашому місці купив би такий екіпаж, що всі сусіди аж луснули б од зависності.

— А де ж нам шукати тих майстрів, тих екіпажів? Будемо їздити й на таких, коли кращих нема, — обізвався отець Харитін з воза.

— Купіть в мене! В мене є екіпаж на ресорах, зовсім панський. Їй-богу, купіть! Я дешево продам. Перепряжете свої коні, сядете, розіпретесь, неначе справжній панюга, та вкотите в свій двір, мов якийсь князь, — і матушка вас не впізнає. Заїжджайте та подивіться, й по чарці вип'ємо!

"А заїду й справді та подивлюсь! Та й чарку горілки не погано випити", — подумав отець Харитін і звелів погоничеві завертати слідком за Бонковським в його двір.

Випили вони по чарці таки добре, аж голова в о. Харитона заморочилась, побалакали й пішли в возовню оглядати екіпаж. Екіпаж стояв серед возовні, неначе гора; він був схожий на ті карети, в яких їздили давні єгипетські фараони або московські цариці: крила круто загинались униз і спускались трохи не до самої землі; підніжки були одкидні, йшли, неначе сходи, на кілька ступенів і висіли аж до землі, неначе крила в слабій курки; вигнуті ззаду ресори стриміли, неначе журавлині шиї; щоб глянути на козли, треба було задерти голову вгору.

— Ото б було добре в'їхати в двір цією каретою та налякати свою матушку, — подумала б, що архієрей приїхав, — сказав отець Харитін.

— А що, карета? Це не ваш драбинчак, — хвалив Бонковський, — а сядьте лишень в екіпаж. Які подушки, які пружини!

Отець Харитін поліз в фаєтон, неначе на горище по драбині, сів і пірнув в подушках. З'їдене м'ясо сукно спашнуло курявою, як димом.

— Цур йому, як м'яко! Неначе на перині, та ще щось і гойдає тебе спідсподу, неначе гойдалка! — промовив отець Харитін, неначе десь з горища. — А скільки ви візьмете за цю гойдалку, чи машину?

Бонковському усе одно довелось би тією машиною витопити піч, — він сказав:

— Недорого візьму: двісті злотих, цебто тридцять карбованців. А коли хочете, я вам прикину за три карбованці ще й упряж. Перепряжете коні, покинете свого драбинчака в мене та налякаєте Онисію Степанівну.

Отцю Харитонові страх як сподобалася й та думка, й європейська цивілізація в виді тієї машини. Він зліз з тих підрів, поторгувавсь і вдарив Бонковського по долоні, скінчивши торг на двадцяти п'яти карбованцях. Поки пили по чарці та закусували, Бонковський звелів обчистити допотопну упряж і перепрягти батюшині коні з воза в екіпаж. Отець Харитін вийшов на ганок. Перед ганком стояв неначе курінь або катрага. Погонич стримів аж під стріхою, а коники отця

Харитона проти такої катраги стали схожі на собак або овечок, запряжених в віз. О. Харитін сів.

— Ото шкода, що нема в мене краківських хомутів, — промовив хитрий насмішкуватий Бонковський, — якби до цього фаетона краківські червоні хомути, то, їй-богу, я б, здалеко, подумав, що їде наш граф.

— Добре й без хомутів. Не все разом. На перший раз буде й цього. Як мед, то й ложкою! — промовив отець Харитін десь неначе з хмари, з фаетона.

Погонич дістав коней кінчиком батога тільки до хвостів. Коники, захуджені й неодноразні, сіпнули й соб і цабе, напрудились і ледве поволокли ту завальну машину. Отець Харитін вгніздивсь на подушках і їхав пишно, неначе прекрасний Іосиф на фараоновій колісниці. Завальний екіпаж коливався та скрипів. О. Харитін почував свою поважність, хильнувши всмак, і гордовито позирав на проїжджих.

— Та гляди мені, жени коні під самісінький ганок: треба бундючиться! — навчав отець Харитін погонича.

— Ой батюшко, не всиджу на цих козлах! Здається, от-от упаду. Їй-богу, неначе мене хто настроїв на вила, як подавальник того снопа! — репетував парубок на козлах.

— Держись міцніше та мерщій поганяй, бо вечір близько!

Нетерпляча Онисія Степанівна сиділа з дочками в ганку та усе виглядала батюшку. З горба на греблю скотився здоровий екіпаж і повернув просто у двір.

— Що це за панюга звертає в наш двір? Що воно за проява? — промовила Онисія Степанівна. — Але віз панський, а на возі сидить... ніби якийсь батюшка.

Погонич розігнав коні й влетів в ворота. Але батющині ворота ставились не для фараонових колісниць — були малі вже занадто. Екіпаж зачепився задніми осями за ворітницю, гуркнув, заторохтів, неначе сухі кістки, розломився й розсівся пополювині; задні колеса застрягли з батюшкою в воротах, а передні з погоничем підкотились під ганок. Батюшка борсався та виплутувався в задку екіпажа в воротах, а погонич вчепився в козла, неначе рак, і висів перед ганком перед самою Онисією Степанівною. Цивілізація не вдалась і розсипалась в воротах.

Онися тепер тільки впізнала свого панотця й свого погонича. Але що то за чудний віз? Де він узявся?

Онися крикнула, витріщила очі, скочила з ганку й не знала, куди бігти, як помагати. Тим часом отець Харитін зліз з високості й тільки руки розставив.

— Що це за віз? І де він в господу взявся? — питалась Онисія Степанівна.

— От й хитрий з біса проклятий Бонковський! От тобі й карета! От тобі двадцять п'ять карбованців! — бідкався серед двора отець Харитін.

— Який Бонковський? Які карбованці? Може, ти гроші загубив в дорозі? — сипала Онися питання.

— Якби був згубив, то так би й знав, що згубив. Ох мені лихо! Ой моє нещастя! Що теперенька ви скажете мені, Онисіє Степанівно? — бідкався отець Харитін.

— Яке лихо? Яке нещастя? Що це за карета? За які гроші ти верзеш, неначе п'яний? Та розкажи до пуття, не муч мене! — кричала Онисія.

— Візьміть палицю та бийте мене, — більш нічого не скажу вам.

— Як візьму й справді палицю в руки, то, може, мені палиця й скаже. Говори, що це за причта? — кричала Онисія.

— І на чорта я до того брехуна заїхав? І який нечистий мене до його заніс? — бідкався отець Харитін.

— Я ж казав, — не заїжджаймо, бо баба з порожніми відрами нам дорогу перейшла, — обізвався й собі погонич.

— Розкажи хоч ти, дурню, що це з вами сталося, — пристала Онися до погонича.

Вже погонич розказав матушці за всю ту причту та пригоду. Отець Харитін не говорив і слова більше й, похиливши голову, тільки махав на усі боки руками.

— Здурів на старість, зовсім здурів! І де в тебе той розум дівся? — гримала Онисія Степанівна. — І хто тепер полагодить оцю карету? І на чорта вона нам здалась? Доведеться везти її, мабуть, аж у Київ до майстрів. Чи дорого ж заплатив за неї? — кричала Онисія не своїм голосом.

— Двадцять п'ять карбованців втелюшив та за упряж три, — обізвася отець Харитін, не піднімаючи голови, — то буде трохи не сто рублів на "погані" гроші, чи на асигнації.

— Ой ньенько моя... То це ти всадив в оці руїни трохи не половину жалування!.. Боже мій! Лучче була б сама поїхала по жалування, — була б ціле довезла додому.

Отець Харитін сидів мовчки, неначе винний школяр, і вже не смів похвалитись гостинцями.

— А де ж решта грошей? Дай сюди до рук, бо ти ще й ті марно прогайнуєш, — сказала Онисія Степанівна.

Отець Харитін задер полу, витяг з кишені ремінного довгого капшука й мовчки поклав його на стіл. Онисія одшморгнула ремінця, висипала карбованці та червінці на стіл і полічила, складаючи карбованці купками.

— Щось мало, — не всі гроші: ти десь прогайнував в Богуславі, — мабуть, пропив з батьшками в винарні!

— Борони боже!.. На могорич пішло всього злотий, та благочинному дав за труди два карбованці, та купив самовар та трохи чаю й сахару для гостей, та ще купив вам, Онисіє Степанівно, гостинця: набрав на сукню модньої матерії, якраз такої, як у благочинної.

Онисія Степанівна, зачувши гостинця, трошки пом'якішала, подобрішала й спустила голос нижче на цілу октаву.

— А де ж ті закупки? Може, де погубив? — спитала вона вже ласкавішим голосом.

— Там, серце, десь в кареті в задку. Ось я піду та принесу.

Засвітили ліхтаря й пішли через двір до воріт, де стриміла, неначе в зубах у воріт, половина екіпажа. Отець Харитін підняв подушку, одчинив скриньку й повитягав закупки. Вернулись у хату; Онисія кинулась до матерії й розгорнула її, розпустивши на руці до самого долу. Отець Харитін з солодкими очима присвічував до матерії.

— Чи це воно на лице, чи, мабуть, навиворіт? — питала Онисія, придивляючись до матерії.

Матерія була делікатного попелястого кольору з дрібненькими квіточками кольору висівок та з листочками, схожими на в'ялі, прибиті морозом гарбузові листки. Онисія перевернула матерію на другий бік і пересвідчилась, що матерія була на лице, та й швиргнула її на стіл.

— Ой лишечко! Чого ж це ти набрав! Чи воно старе, чи полиняло? Ну й протринькав же ти гроші на якусь жидівську старовизну. Мабуть, нею жидівка вкривалась з півроку. Ото набрав! Йй-богу, неначе на черіні на попіл хто насипав висівок та притрусив гнилим листям.

— Йй-богу, Онисіє Степанівно, таку саму сукню носить благочинна і навіть всі багаті богуславські жидівки, — вихопився отець Харитін.

— То це ти прирівняв мене до жидівок та до своєї поганої благочинної? — знов підняла на октаву вище свій голос Онисія. — В такій сукні, мабуть, тікала з гусарами твоя благочинна. Ти думаєш, я вберуся в оцю попелясту пістрию?

— Коли ж така тепер мода, — несміливо обізвася отець Харитін.

— Добра мода. Вберусь хіба, щоб була схожа на попелясту курку? На, носи сам або повези своїй благочинній, бо ти їй сприяєш. Другий раз не купуй сам мені гостинців.

Онисія тикнула матерію отцю Харитонові під ніс, так що він її понюхав і знайшов, що вона трохи тхне жидівською хатою.

— Я сама одвезу та переминою її на щось інше, путніше, — сказала Онисія Степанівна. — Потривай же, пане Бонковський! Піддурив мого попа, піддурю колись тебе й я. Я тобі цього не

вбачу, не подарую, Олесин полюбовниче! От тобі й жалування! Пропало те, що й раділа цілий день.

Другого дня світом селяни викопали ворітниці, висадили ворота й видерли з їх зубів карету і вкотили у возовню. Там вона пролежала років з чотири. Кури неслись в її задку, а одна квочка навіть висиділа курчата, доки захожі жидки не купили її за третю частку ціни.

Онисії Степанівні не довго довелося ждати, щоб помститись над паном Бонковським. Через тиждень після тієї події Бонковський, змолотивши графську пшеницю, наклав на п'ять возів мішків та лантухів і звелів мужикам везти на продаж за Рось в якесь містечко до знайомого жида. Граф кудись виїхав на той час. Мужики везли крадену пшеницю, а Бонковський покатав уперед верхом виглядати, чи не їде часом назустріч граф або який його сусіда. Тільки що він виїхав за Вільшаницю, проти його катав бідкою жидок, котрий не раз переводив крадене графське добро. Він розказав, що граф вертається, в сусідньому селі став попасати коні й, певно, незабаром поїде на Вільшаницю. Бонковський мов скажений повернув коня назад і прискакав в Вільшаницю. З гори на греблю з'їжджали хури. Звернути не було куди; шлях ішов одним один, — ніде не було поворотки. Довелось хоч у пазуху ховати хури. Бонковський кинувся в двір до отця Харитона.

— Ой отче Харитоне, рятуйте! Зробіте великого гостинця! — крикнув Бонковський, вступаючи в хату.

— Що там таке? Може, обламались? Може, згорів тік? — спитав отець Харитін.

— Та де там тік, — я сам згорю до останку! Граф от-от наскочить в Вільшаницю!

— То що ж! Як наскочить, то й проскочить.

— Не проскочить, бо зачепиться за мої хури з пшеницею. Он бачите, стоять за вашим двором. Чи нема де в вас прихистити та переховати крадену пшеницю на якийсь там час? — і Бонковський щиро признався і оповістив за свою крадіжку та шахрування. Отець Харитін догадався, до чого воно йдеться, — треба було допомогти знайомому в пригоді. Йому стало жаль панка.

— Скидайте хутчіє мішки в дзвіницю. Там їх не посміє зачепити й сам граф, — промовив отець Харитін.

— Ой мерщій і батечку й голубчику, бо от-от наскочить граф, — благав Бонковський.

Отець Харитін вхопив ключі, одімкнув дзвіницю. Двері в дзвіницю були з ulиці. Мужики в одну мить повносили мішки й повернули вози назад на греблю. Отець Харитін замкнув двері й вкинув ключі в кишеню. Бонковський тричі цмокнув його в губи, скочив на коня й покатав через греблю.

— Онисіє Степанівно! Бонковського крадена пшениця в дзвіниці. Ось і ключі од дзвіниці, — гукнув отець Харитін до Онисі.

— От і добре. Помстимось над ним за карету. Я не оддам йому тієї пшениці. А що, попавсь, паничу! — сказала, аж підскачівши, Онися. — Візьми зараз спродай пшеницю, а гроші роздай старцям, абошо.

— А добре ти кажеш! — сказав о. Харитін і покликав жида; частку продав, а частку так оддав зерном бідним. На другий день приїздить Бонковський з порожніми возами по пшеницю.

— Спасибі вам, мій дорогий приятелю, за схованку. Граф вернувся додому. Тепер мені можна забрати мою пшеницю.

— Не заберете, бо вже її нема: я роздав частку бідним, а половину продав Янкелеві та роздав гроші старцям, — сказав о. Харитін. — От розпитайте в людей, вони вам скажуть, що я кажу правду.

— Та не жартуйте-бо, отче! Беріть ключі та одмикайте дзвіницю, бо вже нерано.

З кімнати вискочила Онисія Степанівна й заторохтіла до пана:

— Їй-богу, не знаю, за яку ви пшеницю оце кажете. Ви хотіли, може, сказати за карету?

Карета стоїть, переламлена пополовині. Про мене, нехай мужики складуть її на хури та й одвезуть,

коли ви нас піддурили.

— Коли так, то до побачення, отче! Я цього од вас не сподівався, — промовив Бонковський, у котрого лице й очі аж налились кров'ю.

— Бувайте здорові. Скажіть же мужикам, нехай складають на хури карету! — гукнув отець Харитін вслід Бонковському.

Онися аж в долоні плескала.

Настала зима. Отець Харитін поїхав з жінкою в Київ на ярмарок і купив нову наточанку.

Довго кріпився отець Харитін і не накидав на людей плати за треби. Але од страху перед благочинним він зважився й передніше попросив поради у своєї жінки.

— Коли благочинний звелів накинути, то й накинь. От одвезли дочку в школу, — грошей треба.

— Яюсь ніяково. Коли б часом не ремствували та не гримали люди. Вони ж мене прийняли на парафію. Я не знаю, як і приступити до цього діла, — говорив несміливо отець Харитін

— Коли ти не смієш, то я за тебе приступлю до справи, — сказала Онися, — не бійся, хліб їси сміливо!

В той час прийшли старости "їднатись" за вінчання. Отець Харитін запросив невелику звичайну плату, яка тоді була скрізь по селах. Онися слухала за дверима, а далі не втерпіла й вийшла до людей.

— А що ж, люди добрі, ви мало даєте за вінчання! Тепер стали інші, дорожчі часи, — все подорожчало, а гроші стали дешевші. Накиньте ще карбованця.

— Та що ж, матушко! Дасмо так, як і передніше давали, — сказав батько жениха.

— Та накиньте-бо! Ви ж тим не збіднієте. Тепер, господи, як усе подорожчало, до чого не кинься: і наймит став дорожчий, і віл дорожчає, й кінь дорожчає, й гуска коштує те, що передніше коштувала вівця, — задріботіла Онися.

Онися чим більше старілась, тим більше говорила. В неї неначе щороку нарастала та довшав язик, як у Мельхиседекової жінки Марти.

— Коли ж, матушко, й на весілля треба грошей, та ще й неабияких. Треба й того, й сього, треба хліба, треба й до хліба, треба й сього, треба й того, — м'яв слово по слову женихів батько

— І, господи! Карбованець — не великі гроші, а нам вони стануть до помочі. Гроші круглі: їй-богу, й не зоглядишся, як і розкотяться; шаг за шагом, п'ятак за п'ятаком, злотий за злотим, карбованець... Так і котяться, так і котяться, й хто його зна, де вони діваються... Прикиньте ще карбованця та й запивайте могорич, бо в вас вже од говоріння, мабуть, і в роті посохло!

Чоловік глянув на могорич і... прикинув карбованця.

Не таку накинув плату Балабуха на богуславських мищан, — він просто звелів платити за треби вдвоє більше. Мищани загули, загомоніли, але мусили платити.

Через рік після того по селах пройшла чутка, що панщину зменшать, що вийшли "інвентарні правила". Народ загомонів по селах і ждав того, як великого щастя з неба. Отець Харитін дістав бомагу од благочинного. Приїхала комісія й благочинний. Зібрали народ до церкви з усього села. Благочинний велів о. Харитонові прочитати "правила" в церкві й потім читати щонеділі та виясняти.

Першої неділі зібралась в церкву велика сила народу. Отець Харитін знов прочитав ту бомагу, цебто "правила інвентарні", скинув ризи й пішов додому. Народ стояв коло церкви й не розходився: ніхто добре не втямив тієї бомаги. Один казав, що зменшили панщину тільки молодіцям; другий казав, що зменшили й чоловікам; декому здалось, що не тільки не зменшили панщини, але ще прибільшили. Хтось десь чув, що люди почнуть одбувати панщину не тільки панам, але й попам. У всіх зостався якийсь туман в голові, через який кожний бачив те, що йому мріло в тумані. Громада послала титаря до батюшки, щоб він прийшов та розтовмачив їм, що було

написано в тій бомазі.

Прийшов на цвинтар батюшка. Громада обступила його кругом.

— Розкажіть, батюшко, докладно: що там написано в тій бомазі? — просила громада.

— А що ж, панове громадо! Написано, щоб менше панщанних днів одбувати на тижні. Коли правду сказати, то я й сам решти добре не второпаю, що там написано, бо написано по-московській та ще й дуже мудро. Хіба поїду до благочинного та спитаю.

Отець Харитін поїхав до благочинного за порадою.

— Коли не второпали, то й добре, бо нам вже прийшов приказ од губернатора Бібікова тільки читати в церкві бомагу щонеділі й не вясняти в церкві, — сказав благочинний, — а вясняти можна тільки "по требованію крестьян".

— Як же воно так: я не розумію, ні громада не розуміє.

— Мабуть, так воно й треба, коли прийшов такий приказ, бо пани кажуть людям, що до інвентарів була легша панщина, — сказав благочинний. — Та ви не дуже кваптесь товмачити, щоб часом лиха не набратись: хто мовчить, той двох навчить, — бо вже один батюшка за це вясніння втратив парафію. Ви знаєте, що в нас сама поліція з поляків, — повертає діло так, буцімто попи бунтують народ, а не пани.

Отець Харитін приїхав додому й тільки махнув громаді руками, як громада причепилась до його... "Йдіть до пана. Пан вам усе розтовмачить: може, йому є приказ розуміти ту бомагу та її товмачити", — говорив людям отець Харитін.

Тим часом польські пани були дуже сердиті, що московський уряд зменшив людям панщину. Вони хотіли доказати мужикам, що пани були добрі до мужиків, що не вони, а москалі пригнічують народ. Замість того, щоб зменшити панщину, пани її прибільшили і силували народ робити панщину цілий тиждень. Ніколи не була панщина така велика для народу, як в ті часи. Народ прочув, що панщину і справді зменшили, що пани знушаються над ними. Сміливіші перестали одбувати панщину більше трьох днів на тиждень і підмовляли й других. Вільшаницький пан дав знати в поліцію, що народ бунтується. В Вільшаницю прийшла рота москалів. І поліція, і офіцери, і жандарми набігли в Вільшаницю і привели роту москалів. Рота розсипалась по селу й почала різати кури, гуси, свині і навіть корови. Починалась московська закуція над народом, піднята польськими руками. Пройшла чутка, що перших проводирів, титаря Онопрієнка та двох його братів, будуть бити різками на вигоні і оддадуть в москалі.

Ввечері отець Харитін сидів у кімнаті і балакав з Онисією. В вікно щось тихенько застукало і загомніло.

— Хто то стукає? — спитав отець Харитін.

— Вийдіть, панотче, сюди, та так, щоб ніхто з наймитів не видів, — промовив титар під вікном.

Отець Харитін вийшов надвір. На причілку стояв титар з двома братами.

— Рятуйте, панотче! Нас москалі хотять половити, бити різками та в тюрму закинути.

Переховай нас, панотче, бо нас уже шукають, і по хлівах, і по погребях.

— Боже мій! Де ж я вас сховаю? А як почнуть трусити і в моїй оселі? — промовив отець Харитін.

— Може, таки не посміють? — сумно обізвались чоловіки.

Тим часом вибігла і Онисія на причілок.

— Що нам робити? Де нам людей сховати? — питав поради в Онисії отець Харитін.

— Ховайтесь в дзвіницю. В дзвіниці ніхто не посміє трусити, — сказала Онисія. — Йдіть через садок, перелізьте через тин, а я тим часом наберу хліба та води та винесу вам, — сказала Онисія.

Отець Харитін взяв ключі од дзвіниці і провів людей через садок; одімкнув дзвіницю і

впустив чоловіків. Онисія принесла харчі. Люди засунули двері засовом зсередини, а отець Харитін замкнув замок на одному скоблі, аби висів для людського ока. Онопрієнки зістались на ніч в дзвіниці.

Тим часом москалі перетрусили увесь куток, перенишпорили все село, обійшли садки, перетрусили млин і вітряки. Онопрієнки неначе в воду впали. Другого дня москалі зігнали увесь народ на вигон. Вся громада склала пеню на Онопрієнків, бо знала, що їх уже трудно впіймати. Кілька чоловіків вибили різками і приказали людям слухати панів. Онопрієнкові хати обідрали дочиста, вирізали всю худобу, побили вікна, побили горшки й діжки, поламали тини і зіставили самі голі стіни. Безталанні жінки з дітьми перебрались до сусід. Титареву хату розвалили до останку, розкидали деревню й попалили.

Цілу ніч і цілий день пересиділи Онопрієнки в дзвіниці. Другої ночі отець Харитін приніс їм харч і розказав, що сталося з їх хатами, з їх добром.

Чоловіки облились тільки гіркими сльозами.

— Тікайте з села до котрого часу, — радив їм отець Харитін. — Тікайте на сахарні, ставайте на роботу та приносьте гроші жінкам. Приносьте не вдень, а вночі. Застукаєте в моє вікно; я до вас вийду, передамо гроші жінкам; або проведу вас до їх, або покличу до вас жінок. Вам не можна зістатись в селі, бо вам обголять лоби та оддадуть в москалі.

Отець Харитін виніс людям харчі на дорогу, дав трохи грошей і випустив з дзвіниці. Три багатирі, добрі господарі, поважні люди в громаді, пішли по світу бурлаками. І щороку в темну-темну ніч хтось стукав тихенько в батюшине вікно; щороку виходив отець Харитін до бурлак, одмикав дзвіницю і впускав на кілька днів безталанних.

Од часу інвентарів, од 1847 року, селяни повинні були обробляти поле й священникам, цебто попросту сказати, одбувати батюшкам панщину в жнива по одному дню. Пан прислав до батюшки людей на панщину. Чоловіки й молодиці од сорому не знали, де очі діти, й батюшці й матушці навіть спочатку було якось ніяково.

— Чи це, батюшко, нас послали до вас на роботу за спасіння душі, неначебто спасенників, чи таки на справдішню панщину? — питали люди в батюшки.

— Хто його зна! Я й сам добре не второпаю, — говорив отець Харитін. — Спасенники й без того помагали мені в роботі, як говіли, а це казав пан, що таки в тих "інвентарях" написано, щоб усі дорослі люди одбували священникам по одному дню в жнива.

Люди мовчки пішли на поле робити, але од того часу, як почалася ця попівська панщина, селяни почали потроху одхилитись од священників. Молодиці й чоловіки перестали ходити до батюшки в гості й послухати по добрій волі; й скільки не прохав отець Харитін молодиць напярсти матушці по півміточку, ні одна молодиця в селі й веретеном не крутнула для матушки. Онисія Степанівна швидко оговталась з тією панщиною й командувала людьми, як панський осавула.

Старша дочка отця Харитона, Надезя, пробула рік в Богуславі в пансіоні в одній польки. Онисії Степанівні шкода було грошей, і вона взяла Надезю додому. Надезя вивчилась читати й трохи писати; вивчилась грати на гітарі й вбиратись в європейський костюм; вивчилась танцювати й робити кнікси, й на тому скінчила свою науку. На її місце Онисія Степанівна одвезла меншу дочку, Палазю. Дочки росли. Онисине завзяття до праці росло разом з дочками. Онисія Степанівна сама їздила на поле, стояла безодхідно коло панщанних людей. Своім наймичкам вона не давала й вгору глянути: будила опівночі та гризлась з ними цілий день. Наймички не хотіли служити в матушки.

Раз в Онисії Степанівни найнялась здорова та робоча дівка з Богуслава, Маруся. Вона була не панщанна, а дочка одного убогого чиншовика-шляхтича. Маруся була така робоча, що встигала увинутись за двох. Але, як кажуть, хто добре везе, того й поганяють. Онисія задумала ще й

поганяти Марусю: будила її трохи не опівночі й накидала дуже багато роботи. Маруся не видержала, не вибула року; саме перед жнивами втекла од матушки в Богуслав і найнялась в Балабухи.

Онися Степанівна перечула через людей, що Маруся найнялася в Олесі, та аж позеленіла од злості.

— Це благочинна одбиває од мене наймичок: це вона хоче мені допекти. Поїду та одберу Марусю, — говорила Онися Степанівна до отця Харитона.

— Ой не їдьте, Онисіє Степанівно! Бог з ним. Чи ж пак ми не знайдемо собі наймички, чи що. Цур йому, пек йому, тому лихові. Хвалити бога, що ми помирились з благочинним.

— Ба таки поїду та й одберу. Це Олеся сміється з мене; ще пак мало насміялась з мене в моїй господі з своїми гусарами, то на тобі ще!

— Не їдьте, Онисіє Степанівно, бо прийдеться знов везти благочинному хуру горшків та мисок.

— І горшків не пошлю, й Марусю одберу. Я покажу Олесі, як кепкувати надо мною.

— Коли б ви, Онисіє Степанівно, не сказали там чого зайвого. Все ж таки вони старші над нами: вони благочинні.

— То що ж, що благочинні! Велика цяця — благочинна! Вона благочинна, а я хіба циганка, чи що? Таки поїду та вирву з рук в Олесі Марусю.

— Ой, біди наробите мені! Добре, що ви собі знаєте своє господарство, сидите собі в запічку, а мені доведеться одбуватись за вас. Оті, бачте, мені книги та ті "одчоти"... Нечистий їх знає, ніяк не потраплю доладу здати їх. Тепер благочинний мовчить, але коли ви роздратуєте благочинну, то не мовчатиме.

— Ет! Верзеш таке, що й купи не держиться! В тебе свої книги, а в мене своя справа. Нехай таки Олеся й честь знає. Я їй не забуду тих гусарів, що вона наперла в мою хату. Таки поїду.

— А я коней не дам, — сказав отець Харитін, ніби жартуючи.

— Та я тебе й не проситиму. Сама запряжу та й поїду.

Отець Харитін знав, що не переговорить своєї жінки, замовк і тільки важко зітхнув.

Тільки що отець Харитін вибрався з хати ховати якусь бабу, Онися звеліла парубкові запрягти коні, сіла й поїхала. Як далі вона їхала, тим більше розгорювалась в неї злість. Як угляділа вона Балабушину оселю, то вже була ладна роздерти Олесю надвоє.

Онися в'їхала в двір і впіймала Олесю на ганку. Олесі здалось, що їде якийсь пан, і вона дожидалась його на ганку.

"Здається, їде наш новий становий, — думала Олеся, — тонкий, сухий і в чорному маленькому картузі".

Олеся стояла на ганку й ждала. Своєю рівною, сухою постаттю й чорною хусткою на голові Онися здалеки й справді скинулась на нового богуславського станового.

Онися під'їхала під ганок. Олеся трохи не крикнула, але втікати було ніяково.

— Добридень вам, госпоже благочинно! А я оце до вас в гості в самі жнива, — сказала Онися, злязючи з наточанки.

— Доброго здоров'я! Дуже рада вам, — промовила Олеся.

Онися вийшла на ганок і трохи не черкнулась головою об стелю. Вона була в коричневій темній сукні, в чорній хустці на голові; фалди сукні облипли кругом її високої рівної постаті, а чорна хустка висіла на її сухорлявих плечах, неначе на кілку. Лице в Онисі стемніло, зчорніло й зсохлось од роботи, од недоспаних ночей, од господарського клопоту. Олеся так само вже зчорніла на виду й засохла, хоч з іншої причини.

— Прощу покійно до світлиці, — просила Олеся Онисю.

Обидві вони увійшли в гостинну й посідали. Вони застали там Балабуху. Олеся дивилась на

стелю й все курила.

— В вас, госпоже благочинно, найнялася моя наймичка Маруся.

— Найнялася, тільки я не знаю, чи вона ваша наймичка, чи, може, чия інша, — знехотя обізвалась Олеся.

— Маруся не вибула в мене року. Я оце приїхала за нею, — сказала Онися, ледве здержуючи сердитий голос.

Олеся примітила той дрижачий голос і почувала, що й в неї щось задрижало в душі. Вона знала, як Онися судить її по людях.

— Не може бути, щоб ви не знали, в кого служила Маруся, а приймати чужих наймичок зовсім не годиться, — сказала Онися голосно й сердито.

— Як то не годиться? — спитала Олеся, спанхнувши.

— Тим і не годиться, що не годиться. Маруся моя наймичка, й я її візьму з собою. Тепер жнива, гарячий, робочий час, — наймичок треба й до поля, й до господи; треба хапати хліб на полі, й льон та конопельки брати; треба комусь зварити й спекти дома, й корови подоїти, й вівці подоїти, й свині загнати, й коло терниці, коло бительні стати, й до череди одігнати. В мене велике господарство, в мене великий скрут; я не вмю до півдня спати, а з півдня по хатах походжати та люльку смоктати, — дзигоріла Онися над правим вухом у Балабухи.

Олеся догадалась, що Онися шпурляла грудкою просто-таки в їх город, схопилась з стільця й почала ходити по світлиці. Балабуха почувив, що од Онисиною лепетання в його заболіло в правому вусі, встав і сів по другий бік Онисі, підставивши ліве вухо: на, мов, дзеленькай ще на цей бік!

Онися знов задзеленькала.

— В мене сім'я, мені не можна обійтись без наймичок; в мене ростуть дочки, а на дочок багато треба. Моя Надезя вчилась в пансіоні, а от і Палазю одвезла. Може, й правда, як кажуть люди: дасть бог діти, дасть бог і на діти, — але роби, небоже, то й бог pomoже! Як сама не докладеш до всього рук, то нічого й не буде. От і сьогодні сама й корови доїла, сама пекла й варила. В кого в дворі нема й поросяти, а в хаті й кішки, — той цього не втямить, бо такі люди нестатковиті вже зроду...

Олеся стала серед хати й витріщила на Онисю очі. Вона почувала, що Онися знов сипнула наздогад на нестатковитих господарів. Балабуха знов пересів на другий бік Онисі й підставив праве вухо.

— Чи ви оце приїхали в гості, чи приїхали ляяться? — не втерпівши, спитала Олеся.

— Я не ляяться приїхала, а приїхала по свою наймичку, — одмовила Онися.

— А коли приїхали по наймичку, то беріть її собі, — вона мені не дуже потрібна, — сказала Олеся.

— Мені здається, найлучче б спитати в самої Марусі: коли вона схоче, то нехай їде з вами, — з богом, Парасю, коли люди трапляються! — обізвася Балабуха. — От я покличу Марусю!

Балабуха встав і пішов в пекарню. Онися не втерпіла й побігла слідком за ним. Їй хотілось взяти Марусю на оберемок і винести на віз. Увійшли в пекарню. Маруся стояла коло печі й спустила очі.

— Отак, дівко! Добре, їй-богу, добре. Це гаразд! Не добула року й покинула. Чи це тебе твоя мати так вчила, чи це ти своїм мізком розмірковувала? — репетувала Онися. — Вдягайся та їдь зо мною в Вільшаницю.

— Ба не поїду, — сказала Маруся й почала колупати піч, неначе її прийшли сватати старости.

— Чом же ти не поїдеш? Чи тобі була яка недогода в мене, чи я тобі їсти не давала, чи що? Сором тобі, дівко, так робити, — говорила Онися.

— Коли в вас важко служити, — тихо обізвася Маруся.

— А ти б хотіла гроші брати, руки згорнути та посиденьки справляти! Вдягайся, не гай мене й себе, — нічого тобі не допоможе, — кричала Онися.

Маруся стояла коло печі, як тур — дівка здорова, огрядна, тілиста й свіжа на виду; її здоров'я тільки дражнило Онисин апетит.

— Не поїду й служити в вас не хочу, бо в вас лягаєш, як перші півні заспівають, — сказала Маруся, — а встаєш, як і другі півні ще не співають.

— Куди ж пак! Мабуть, через те й стільки сала придбала на моєму хлібі, що в двері не потовпишся. Де твоя свита? Вдягайся та сідай на віз, — сказала Онися й кинулась до жердки шукати Марусиної свити.

— І свиту надаремно шукаєте, бо я до вас не поїду, — сказала Маруся.

— Як не поїдеш, то я тебе потягну в стан, — крикнула Онися.

— Хоч мене й в тюрму закиньте, а я з вами не поїду, — сказала Маруся.

— Як ти смієш мене кидати? Як ти наважилась тікати? Соромилась би, дівко, таке навіть говорити: ти така молода, а вже вивчилась швеньдяти по світу. Вчись, дівко, ззамолоду бурлакувати, то вивчишся на старість ще й з гусарами втікати...

Онися обернулась і прикусила язика: в одчинених дверях стояв Балабуха, а за ним в сінях стояла Олеся й насмішкувато дивилась на всю ту справу та справдовування.

Темне Олесине лице спануло; в неї почервоніли вуха й лоб. Балабуха причинив двері в пекарню, щоб до Олесиноного вуха часом не долетіли ще гірші й щиріші речі.

Довго кричала Онися, довго справдовувалась та сперечалась Маруся. В пекарні клекотіло, неначе окріп в золійнику.

— Коли сама не підеш, то тебе приведе до мене поліція. Зараз поїду до станового! — крикнула Онися.

Двері з пекарні неначе бурею одчинило: Онися вибігла, — неначе метіль дмухнула.

— Прощайте, отець благочинний! Спасибі вам за вашу послугу. Я од вас цього не сподівалась. Це, мабуть, ви одбили в мене наймичку за колишнісь гарбузи. Добрі господарі так не роблять, — так робить тільки той, в кого хата ликом вкрита, в кого кішки нема в господарстві та хто вітає гостей таким хлібом, що після його зуби три дні болять...

Балабуха й Олеся тільки дивились на Онисю.

Онися кивнула до їх головою, скочила на віз, чогось стала на возі, трохи постояла, мало не достаючи головою до стріхи, й виїхала з двору. В станового вона ввіймала облизня, — він насміявся з неї, й вона з тим вернулась додому.

Отець Харитін вернувся з похорону й ніяк не міг догадатись, куди поїхала Онися. Але незабаром загуркотів віз надворі. Онися увійшла в хату. В неї очі блищали, лице аж пашіло.

— Чи не поламалось часом щось коло воза? — несміливо спитав отець Харитін.

Онися Степанівна мовчала й тільки сопла. Отця Харитона взяла цікавість.

— Де це ви, Онисіє Степанівно, були? Чи на поле їздили, чи, може, до татуня в Чайки?

— Ат, одчепись! Їздила до того пузання, до благочинного, — лаялись за наймичку, — одрубала Онися.

— Ой боже мій! До благочинного лаялись! — крикнув отець Харитін.

— Атож! Ти думаєш, я йому в зуби подивлюсь? Нехай благочинна не одбиває в мене наймичок, — одрубала з злістю Онися.

— Ой, бодай же вас бог любив! Що ж це ви наробили!...

— А те, що треба було! Яке тобі діло до моїх наймичок? Не ти їх наймав, не тобі за їх і клопотатись. Ось у мене голова ходором ходить без наймички. Я таки прочитала добру молитву й благочинному, й благочинній.

— Ой господи! Яку ж ви там молитву їм читали? — говорив отець Харитін з страхом.

— Яку вмiла, таку й прочитала, — вилаяла на всi боки та й поїхала, — сказала Онися.

— Ой, чого ж це ви наробили! Коли б з того не вийшло якого лиха. Були помирились з благочинним, а це коли б знов не полаялись. Добре вам, Онисіє Степанівно, в запічку сидіти та пиріжки їсти, а мені оце знов буде біда. Бачите ті книги... Ой бодай же вас курка вбрикнула!..

Не встиг він сказати тих слів, як рипнули двері й в хату ввійшов посланець од благочинного й подав батюшці лист. Отець Харитін прочитав і зблід на виду.

— А що там пише Олесья? — спитала Онися. — Мабуть, розгнівалася на мене?

"Ваша Онисія Степанівна за свою наймичку Марусю наговорила нам такого, що сором і в листі писати, — писав Балабуха, — вона кричала й лаялась, як бублейниця на базарі; казала, що в нас у хаті й кішки нема, що після нашого хліба в гостей три дні зуби болять, ославила мою жінку перед слугами, ще й їздила до станового нас позивати. Прошу вас, передайте своїй жінці, щоб вона більше ніколи не приїжджала до нашої господи..."

— Ой господи, спаси нас і заступи! Що це ви, Онисіє Степанівно, наробили? Чи вам треба було їздити до благочинного? А бодай же вам жаба на ногу наступила, — кляв отець Харитін свою жінку, ходячи по кімнаті.

— Бублейниця! Я бублейниця! Його жінка бублейниця, а не я, бо тікала з гусарами. Я за це поїду та кочергою їм вікна повибиваю. Так і напиши благочинній од мене! — крикнула Онися.

— Пишіть уже самі, — буде з мене й цього. Та тепер же мене благочинний з'їсть без солі, втопить в ложці води! Ой чого ж ви оце натворили! Сиділи б у запічку та їли пиріжки.

— Я тобі як дам пиріжків, то й не потрапиш кудюю втікати з своїм благочинним. Пошлеш титарем два вози горшків: сунеш благочинному в зуби горшка, а благочинній макітру, то запхнеш пельку й благочинному, й благочинній!

— Ой, бодай же вас миші перелякали. Тепер хоч іди до церкви та прав молебень Іванові Воїнові. А ви, Онисіє Степанівно, їдьте до благочинного та перепросіть, бо вже мені не жити на світі, — вже й горшки не допоможуть. Тепер сип та й сип карбованчики.

— А бодай він не діждав, щоб я його перепрошувала! Нехай Олесья приїде та мене ще перепросить, — сказала Онисія Степанівна.

Тиждень ходив отець Харитін як сам не свій, тиждень раділа Онися, що таки зігнала злість на Олесі. Коли це пройшла чутка, що митрополит переводить старих, простих священників з великих парафій на малі, а великі оддає "вченим", цебто молодим семінаристам. Одного сусіда, старого священника, вже перевели з великого села в мале. Отець Харитін зовсім зажурився.

— Треба їхати до благочинного на поклін, — сказав отець Харитін Онисі, — він напише в клірових відомостях, що я "поганого поведенія"; напише, що і ви, Онисіє Степанівно, "поганого поведенія", — тоді буде нам біда.

— А яке йому діло до мого "поведенія", — сказала Онисія Степанівна, — от нехай напише, якого "поведенія" його Олесья! Оце буде гаразд.

— Коли він за свою жінку не напише, а за вас напише. От приїдуть, возьмуть вас та й посадять в Лебединський монастир на місяців два або три, — будете черницям груби топити та воду носити.

— Ет, дурний! Не знати що верзе! Де це чувано, щоб попадь садили в монастир. Як мене посадять в монастир, то я посаджу Олесю в тюрму! Я сама її зашлю на Сибір, — сказала Онися, — бо ти, мов та плохенька курка, — тобі хоч і на хвіст наступи, то й не гавкнеш.

Минув тиждень. Пройшла чутка, що вмер богуславський протопоп, а через два тижні Балабуха став протопопом. Як почув за це отець Харитін, то й охолов, — в його неначе грім ударив.

— От теперечки ми пропали! — крикнув отець Харитін. — Ой, моя лиха година та нещаслива! Треба їхати перепросити Балабуху, поки само лихо не прийшло в хату. Згадає він

тепер і ваші гарбузи, й вільшаницькі громадські вибори; згадає він усе.

Отець Харитін загадав запрягти коні й поїхав в Богуслав. Балабуха саме тоді сидів в кабінеті, й згадуючи за візит Онисії Степанівни, складав в своєму щоденному діяріушеві вірші "О прелютой жені". Отець Харитін увійшов у гостинну й почав стиха кашляти; Балабуха вийшов до його.

Отець Харитін поздоровкався з ним і поздоровляв з протопопством. Балабуха гордо обійшовся з ним, але все-таки попросив сісти.

— Отець протоєрей, вибачайте, будьте ласкаві... Тут моя Онисія Степанівна приїздила до вас за наймичкою...

— Може, й ви приїхали за наймичкою? — перебив його Балабуха.

— Борони боже! Я приїхав просити заздалегідь вибачення за свою Онисію Степанівну. Мене тоді дома не було, а вона взяла та й поїхала. Їй же богу, я її не пускав! А вже де жінка вмішається, то й пропаще діло. Їй-богу, я ні в чому не винен...

— Ваша жінка приїхала сюди й наговорила нам сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки. Ви дуже розпустили свою жінку; та й самі ви з мужиками поводитесь за панібрата; мужики до вас ходять в гості, п'ють у вашому домі... В метриках в вас нема ніякого ладу. Ви чоловік простий, — глядіть лишень, щоб вам хоч вдержатись на парафії. От, може, приїде до вас столоначальник з правління на ревізію.

— Їй-богу, отець благочинний, то не я...

— От мої парафіяни ходять до вас хрестити, а ви й хрестите.

— Їй-богу, більше не буду, і в хату, й в оселю кумів не пушу.

— От я приїду подивитись на вашу церкву. Та глядіть, щоб перед новим роком ваші книжки, ваші метрики були справні, а то з вас духовне правління ще й здере штраф, — сказав Балабуха на прощанні.

Отець Харитін приїхав додому, мов прибитий громом.

— Буде нам біда! Благочинний нахваляється, а столоначальник духовного правління встрів мене на місті та казав, що приїде до нас в гості, — сказав отець Харитін до Онисі, котра аж тепер схаменулась, що накоїла своїм язиком цілий ківш лиха.

— Знаємо, які то гості: тепер одчиняй комору й скриню, ріж гуси й качки для столоначальника! — сказала Онися. — І поніс мене нечистий до тієї Олесі. Ну, та й вшелепалась я оце в біду по самі вуха.

— Тепер розшморгуйте капшуки та готуйте карбованці Онисіє Степанівно! Коли б ще часом діло не дійшло до консисторії, бо тоді доведеться продати й воли й коники, — сказав отець Харитін.

Восени, тільки що зібрали все з поля, приїхав в Вільшаницю новий протоєрей оглядати церкву. Він був сердитий, до всього чіплявся, примітив порох в олтарі й на сосудах, примітив старі порвані ризи, навіть старе обстріпане кропило, навіть церковні деркачі. За все досталось отцю Харитонові, й немало карбованців титар, по давньому звичаю, за огляд церкви висипав в протопопську кишеню. Онися вже й не виходила до протопопа. Вітав його о. Харитін. Тільки що протопоп виїхав з двору, у двір уїхав столоначальник повітового духовного правління Крискент Харлампійович Млинковський. Дві наточанки стрілись в самих воротах. Млинковського коні трохи не набігли на протопопського воза. Балабушин погонич звернув у колючки, на горб і трохи не перекинув Балабухи просто в віз Млинковського. З Млинковським сиділи чотири панни, його дочки, й підняли гвалт.

Отець Харитін стояв без шапки на ганку і, вглядівши повну наточанку непроханих гостей, перелякався навіки. Він знав, що столоначальник щороку об'їжджав повіт — просто-таки неначе льнувати по батюшках, як старі матушки об'їжджали з льнуванням хати парафіян. За наточанкою Млинковського в'їжджав у двір простий здоровий віз, навантажений мішками з верхом.

"Приїхав старий крючок за хабарями! Так воно і є! Ну, цей мене доценту й об'їсть, і обіп'є, ще й обдере", — подумав отець Харитін, кланяючись з ганку Млинковському.

— Добридень, отче Харитоне! — гукнув з воза веселий Млинковський таким здоровим та хрипким басом, як з порожньої бочки, неначе в його в горлі струни порвались.

— Доброго здоров'я, Крискент Харлампійович! Просимо до господи, — обізвався прибитим голосом отець Харитін.

Млинковський скочив з воза, скинув з себе суконну синю шинелю, струсив її, обтрусив чорні густі бурці й почав міцно та щільно цілуватись з господарем. За ним на всі боки плигнули з воза панни, неначе кози або кури з сідала, й почали обтрушуватись.

— Випрями, хлопче, коні та дай їм сіна, засип оброку та напій, а потім рушай на ніч додому. А ти, старосто, познось мішки в оту комору й їдь собі додому. Отець Харитін! Одчинить старості комору — нехай позносить мішки, а ви вже, будьте ласкаві, одвезете мішки в Богуслав до моєї господи своїми волами.

— Добре, добре! — обізвався отець Харитін і побіг у хату за ключами од комори.

Млинковський порядкував в чужій господі, ніби в себе вдома. Він приїхав не своїми кінями, а чужими, попівськими. Млинковський мав жалування на рік всього сто карбованців, а в хаті в його було сім дочок та два сини. Щоб не поморити голодом сім'ї, Млинковський пускався на хитрощі; виїжджав найнятими кінями з дому до першого села, просив у батюшки усякої харчі, потім батюшка одвозив його й харч далі, до сусіднього батюшки, а той передавав його й харч ще далі. Як вози були вже повні мішків, батюшки по черзі повинні були приставляти ту хуру просто до його дому в Богуслав. Тепер у Млинковського вже повиростали дочки. Дома була велика з'їжа, й він задумав порозвозити їх на зиму по батюшках, нібито з тієї причини, щоб їм було веселіше, щоб не нудились дома, — а найбільше по старих, у котрих були дорослі дочки, а книги були не дуже справні. Млинковський знав, що Онися роздратувала протопопшу, й задумав накинути їй на закуцію у хату дві дочки, а як знайдеться місце, то й три або й усі чотири.

Поки панни обтрушувались, отець Харитін одімкнув комору й видав парубкові вівса, а титар позносив в комору мішки з борошном, з крупами, з просом та квасолею. Млинковський ускочив в комору й полічив мішки.

— Тепер хоч і до господи, та'й по чарці, — сказав Млинковський.

Отець Харитін попросив гостей в світлицю. Млинковський скинув картуза й, вступивши в світлицю, вдруге поздоровкався й поцілувався з отцем Харитоном. Широка лисина на його голові залисніла, як повний місяць. Кругом лисини на потилицю спускались густі сиві пасма волосся. В густих чорних бурцях тільки подекуди блищала сивина срібними нитками. Темне лице, темне обголене підборіддя й горлянка — все лисніло, неначе намазане оливою. Товстий кирпатий ніс червонів, неначе червона бульба, вмочена в масло. Сухе лице, жилава шия, сухі руки, оброслі густим волоссям — все показувало, що Млинковський багато перетерпів нужди, й голоду, й холоду; виявляло й те, що він за все життя вихилив не одну бочку горілки.

Чотири дочки Млинковського, чорняві й гарні з лиця, посідали рядком на стільцях.

Млинковський ще раз поцілувався з отцем Харитоном, неначе дуже близький приятель або родич.

— А де ж ваші дочки? Нехай лишень виходять до моїх паннів. Та чи не можна, панотче, по чарці. В городі в цей час вже п'ють чай. Чи в вас пак є самовар, чи ще й досі не спромоглись на його? — закидав словами старий крючок.

— Є й самовар, і по чарці зараз буде, — белькотав отець Харитін, не встигаючи дати відповідь на всі питання столоначальника.

— А поки по чарці, — звелить, панотче, запрягти воли та одвезти завидна мої мішки з пашнею до Богуслава, — сказав Млинковський.

— Добре, добре! Зараз! — сказав старенький отець Харитін і не знав, куди бігти: чи до волів,

чи до своїх дочок.

Тим часом Надезя й Палазя повбирались і повиходили в світлицю. Вони поцілувались з паннами, посідали рядочком з ними, позгортали руки й мовчали, скося поглядаючи на городянських паннів. За ними незабаром вийшла Онися Степанівна й привіталась до гостей. За Онисею вийшла наймичка з графином горілки та чаркою.

— Ой отче Харитоне! — зашипів і захрипів Млинковський, зирнувши скося на графин. — Коли б ви знали, що доктор оце послав мене на села не дурнички, а на свіже повітря — лічитись, і заборонив мені пити горілку...

— Може, наливочки, вишнівочки або тернівочки, — промовила Онися Степанівна солодким голосом, хоч в думці проклинала старого крючка.

— Не можна, паніматко, ні вишнівки, ні тернівки. Доктор казав, що слив'янка помічна для грудей, і звелів мені лічити груди слив'янкою. У вас у садку слив, як хмелю; певно, є й слив'янка. Чи не можна б пляшку-другу слив'янки? — говорив Млинковський, порядкуючи неначе в трактирі.

"І як він в гаспида знає, що в мене в льоху стоїть барило слив'янки! Неначе вже туди лазив", — думала Онися. — Добре! Добре; є й слив'янка. Біжи, Надезю, та наточи.

— Та беріть здорову яндолю або макітру; коли вже лічитись, то лічитись, а не паскудитись, — гукнув Млинковський.

— А самовар буде швидко? Скажіть, паніматко, щоб дівка поставила самовар! Ми звикли в городах в цей час пити чай.

— Добре, добре! Зараз і самовар буде. Біжи, Палазю, та скажи наймичці, щоб наставила самовар, — сказала Онися.

— У вас на селах самовар наставляють тільки для гостей, а у нас в городі чай п'ють рано й вечір, — говорив Млинковський цивілізаторським тоном.

— Встанемо вранці, продеремо очі, та зараз за самовар. Завтра раненько, паніматко, попоштуйте мене й моїх дочок чайком.

— Добре, наставимо самовар і завтра вранці, — сказала Онися.

Одіславши віз, навантажений з горою мішками, отець Харитін вернувся у хату. Погонич, попашши коні, рушив з двору. Онися вгледіла в вікно, що коні рушили з двору, й трохи не зомліла; вона догадалась, що Млинковський привіз до неї дочок на прохарчування, певно, на довгий час.

— А що, панотче, час по чарці, але тільки по одній, — сказав Млинковський.

— А чом не по дві або й по три? — сказав отець Харитін.

— Лічусь, панотче: більше чарки не можна, — груди болять чогось.

— Чим же ви лічитесь? — спитав отець Харитін.

— Слив'янкою ж, панотче, як я вам казав. Ото добре, що у вас є слив'янка. Оце їжджу по батюшках та лічусь, знаю, що в матушок стоять барила з слив'янкою в льохах, — давай, думаю, поїду та повидираю мед з бджіл, — зашипів Млинковський.

Панни подали чай. Млинковський не втерпів: налив і випив чарку, заткнув графин затичкою й попросив винести цю спокосу з хати. Подали бутель слив'янки. Млинковський налив здоровий стакан і вихилив до дна, потім налив другий стакан і поставив перед собою.

— Чи це в вас, панотче, тільки дві хатини, як дві клітки? — спитав Млинковський й заглянув в кімнату.

— Є ще й третя, — недавно перегородив здорові старинні сіни стіною й зробив кімнату для дочок, — сказав отець Харитін.

Млинковський пішов оглядати кімнату й ліжка. Він розміркував, скільки дочок накинути батюшці на прохарчування. Вийшло, що можна накинуть тільки дві, бо двом останнім не було де спати.

— Та й добра ж у вас слив'янка! Така смачна, що я, мабуть, не швидко оце вирвусь з вашої хати, — сказав Млинковський, хилячи наливку та прицмакуючи.

— Пийте на здоров'ячко та очунуйте, — тихо обізвався отець Харитін.

"Коли б була знала таке лихо, була б накидала полиню в барило, — подумала Онися. — Видудлить оцей циган усе барило".

— Коли ви обідаєте? — спитав Млинковський в отця Харитона.

— Та вже ж не проти ночі, а вранці, по-сільській, — сказала Онися.

— По-сільській, як надворі світає. А в нас в городі тоді ще сплять, а обідають аж опівдні, а вранці тільки чай п'ють та снідають, — натякав Млинковський так, що аж пальці було знать. — Ми звикли спати довго, а обідати в ваш полудень.

Панни познайомились і завели веселу розмову; бренькали на гітарі, а потім пішли танцювати, показуючи, як вчила їх мадам. Млинковський видудлив за вечір сливе цілу макітру слив'янки.

— Ну, та й добра ж у вас слив'янка, — говорив Млинковський, цмокаючи губами.

— Чи хоч трохи вам полегшало, Крискенте Харлампійовичу? — спитав батюшка.

— Ого, ще й яка полегкість! Так неначе хто помазав медом по грудях та по животі. Чи не можна, паніматко, наточити ще макітерку на ніч? — просив столоначальник шипучим голосом. — В мене вночі спадає смага на рот та на губи, — треба промочувати.

Після вечері Онися мусила йти в льох і наточити другу макітру. Млинковський лічився таким способом до півночі, потім день і другий. Онися якось догадалась і розвела наливку водою. Млинковський покуштував, сплюнув і зараз попросив одвезти його до сусіднього батюшки, в котрого було дві дочки. Отець Харитін догадався, що час давати столоначальникові хабара.

— Оце я звелів набрати вам, Крискенте Харлампійовичу, мішок житнього борошна та мішок пшеничного. Прийміть, будьте ласкаві, — сказав отець Харитін.

— За житнє спасибі, а пшеничне візьму: моя жінка не любить житнього хліба, — так само од його слабує, як і я. Одначе... може, свині з'їдять! Звеліть кинути на віз мішків зо два або зо три, — сказав Млинковський.

— Добре, покладемо. Та будьте ласкаві, вже не прогнівайтесь за мої книги, — сказав тихо отець Харитін.

— Там щось, панотче, ви наплутали в книзі "о родившихся"... гм... Така плутанина... Розбирався, розбирався та насили лад дав. Здається, у вас цього року вродила картопля. Звеліть кинути на віз мішків зо два або зо три. Моя жінка страх як любить печену картоплю, з маслом. Здається, у вас багато корів, і масло повинно бути? — сказав Млинковський.

— За те вже треба матушки спитати, — це не до мене стосується, — соромливо сказав отець Харитін. — Сало, знаю, що є, бо кабанчика закололи недавно.

Отець Харитін вийшов на часок і пошепотів з Онисією. Онися сердито забубоніла.

— Та й "одчоти" ваші поплутані. Господи, скільки я голову пополамав, поки дошпортався, в чім діло... Чи вродило пак в вас просо або гречка? Моя жінка розвела кури, та качки, та індики, та й сам я од хороби лічусь курми та індіками. Вкиньте в віз з мішок проса або гречки, — жebraв Млинковський.

— Просо не вродило, а гречка вдалась добра, — сказав отець Харитін.

— От і добре! Вже "нема мені ні словечка, — нехай буде гречка", — як співають в пісні. Звеліть же парубкові запрягти воли та вишліть до Шандри, — я туди зараз їду, — сказав Млинковський. — А дві мої дочки нехай трохи посидять у вас: і їм буде весело, й вашим дочкам — веселіше, от і буде гаразд! Я, бачте, віз їх у гості до отця Мельхиседека, та думаю: нехай трохи повеселяться в вас, Онисіє Степанівно.

Онися Степанівна не знала, що й казати: тільки очі витріщила на Млинковського.

— Прощайте, бувайте здорові! Завезете моїх дочок, коли ваша ласка, до отця Мельхиседека

та кланяйтесь йому од мене низенько-низенько, — сказав Млинковський, тричі цілуєчись з отцем Харитоном.

Перемлинувавши пшеницю, гречку, а найбільше слив'янку. В отця Харитона, Млинковський сів на віз з двома дочками й рушив далі в об'їзд.

— На той рік, як не помремо, як дасть бог діждати, налейте слив'янки добреньке барило. Скільки в вас слив в садку! Та які сливи! Яка слив'янка! Тільки, паніматко, не доливайте водою, а чистою горілкою або спиртом. Та не беріть спирту в Іцька, а в Берка: Іцьків спирт тільки гусям пити, а не столоначальникам, — гукнув з воза Млинковський, виїжджаючи з двору на чужих конях. За ним рушив з двору воловий віз, повний мішків.

Дві панни Млинковські вгніздилися на ніч на ліжку отця Харитона й вигрівались в перинах трохи не до півдня. Онися Степанівна мусила, зціпивши зуби, спати в пекарні на печі. Панни вважали на себе, як на правдивих столоначальників, і коверзували в чужій господі незгірше свого татуня. Онися Степанівна задумала не наставляти їм самовара рано й вечір. Панни просто, без церемоній допоминались і трохи не загадували. Одна наймичка мусила покинути роботу в пекарні й сливе цілий день поралась та панькалась коло гостей. Дочки отця Харитона все бавились з гістьми й одбилися од роботи. Млинковські поїли трохи не половину курей та качок, сахар і чай вийшов увесь, скільки його було в господі. Онися Степанівна одвезла в Богуслав на ярмарок трохи не повний віз мішків з борошном, а натомість привезла додому одну голову сахару та один фунт чаю. Голова сахару при великій з'їжі неначе од сонця розтавала.

— Візьми, панотче, та одвези оцих циганок до їх родича, бо вони нам вуха об'їдять, — говорила Онися Степанівна батюшці.

— Не смію, Онисіє Степанівно: Млинковський буде підбивати проти мене протопопа й вчинить мені багато лиха, — говорив отець Харитін.

— Коли ти не смієш, то я сама їх витурлю з хати.

— Турліть, та тільки стережись, щоб нас не витурили з парафії, — говорив отець Харитін.

Саме в той час божевільний Прокіп, Балабушин наймит, зовсім збожеволів і почав тинятись по селах та все по батюшках. Прийде до одного батюшки, посидить з тиждень та йде далі або блукає собі без тями по лісах та по хатах, без шапки, напнувши свиту на голову. Прокіп прибудився в Вільшаницю й прийшов до батюшки; увійшов в пекарню й поліз просто на піч, як у себе вдома.

— А чого це ти, Прокопе, прийшов до нас? — спитала Онися Степанівна.

— Чув, що в вас здорова піч, та й прийшов, — гукав Прокіп з печі.

— А що ж ти дурно в нас хліб їстимеш, чи що? Оце лишенько! Ще бог приніс одного богуславського столоначальника, — говорила Онися Степанівна.

— Я дурно хліба нігде не їм; я стану в вас за наймита, — обізвався Прокіп.

"От і добре, — подумала Онися. — Може, одробить мені за мою Марусю".

— Вставай же, та бери ціпа, та йди зароби обід, — сказала Онися.

— Ось нагріюся, то й піду, — сказав Прокіп.

Наймички підняли Прокопа на сміх. Позбігались панни дивитись на божевільного, як на диво. Прокіп нагрівся, взяв з стола шматок хліба й пішов у клуню до молотників. Молотники дали йому в руки ціпа й наскидали з засторонка купу снопів. Прокіп почав молотити, як машина, лупив ціпом снопи, аж солома летіла, — падкував коло роботи так, що аж молотники здивувались. Але згодом, мабуть, тим, що втомився, він витріщив очі на лати й став, неначе остовпів. Молотники жартували, сміялись з його, штовхали під бік, а Прокіп все стояв та дивився вгору. Через годину він знов вдарив ціпом по снопах й намолотив більше од молотників. Онися поміркувала, що Прокіп робить добре, плати не візьме, й задумала хоч тим оддячити Олесі.

Живе Прокіп у отця Харитона тиждень, живе й другий і не одмикує од роботи; часом десь

щезне на день, на два, та й знов вертається й лізе просто на піч. Але чим далі, тим чудніший ставав Прокіп. Раз вхопив він косу й пішов косити в городі сухий бур'ян та кропиву. Косе він та косе, аж піт з його ллється. Панни повибігали дивитись на ту чудасію.

— Нащо ти, Прокопе, косиш кропиву? — питали в його панни.

— Ото добрі в вас наймити! Літо минуло, а вони всього сіна й досі не викосили, — гукав Прокіп та махав косою. — Накошу оце сіна, — товар поїсть.

Другий раз Прокіп пішов на ставок, позгонив усі людські гуси й нагнав до батюшки повнісінький двір гусей, залучивши по дорозі з десятків свиней.

— Ото добрі тут наймички! Й досі гусей не позаганяли в хлів, — кричав Прокіп на наймичок.

Саме тоді приїхали до отця Харитона гості, та все панни, почувши, що в отця Харитона гостюють дочки Млинковського. Панни заночували й порозвішували на ніч на кілочках та на цвяхах по стінах білі спідниці та криноліни, що тоді почали входити в моду. З кімнати, де висіли спідниці та криноліни, були зроблені невеличкі дверці в пекарню. Прокіп наглядів ті криноліни, встав уночі, познімав їх з кілочків і вкинув у жлукто, що стояло у дворі під тином. В пекарні на грубі сушилось в ночовках питльоване борошно; Онися Степанівна думала того дня пекти паляниці для гостей. Прокіп взяв ночовки, висипав у жлукто борошно замість попелу, накидав зверху каміння та давай носити воду відром та лити в жлукто; йому здалось, що він лле окропи. Одзоливши криноліни, Прокіп увійшов у пекарню й ліг спочивати.

Панни встали вранці й здивувались, що на стінах не було їх кринолінів та спідниць.

— Мамо, чи це ви поздіймали з кілочків наші спідниці? — питала в Онисі Надезя.

— Поздіймав і позолив ваші криноліни дурний Прокіп, — он підіть у двір та загляньте в жлукто, — сказала Онися Степанівна.

Панни повибігали у двір. З жлукта стриміли дроти кринолінів, як паліччя, а од жлукта до половини двора простяглася біла річка. Панни підняли гвалт і кинулись рятувати свої спідниці та криноліни; поскидали каміння й повитягали їх з жлукта. Криноліни були поламани, погнуті й помазані білою квашею.

— Та це ж він присипав їх зверху борошном, — сказала Онися Степанівна. — Ой лишенько моє! Чи не висипав він часом питльованого борошна з ночов?

Питльованого борошна в ночовках не зосталось і сліду, а порожні ночовки стояли на грубі.

— А бодай тебе золила лиха година та нещаслива! — крикнула Онися, вдарившись об поли руками. — От тобі напекла гостям паляниць. Це не Прокіп, а моє лихо. Мабуть, проклята протопопша сміється з мене та навмисне наслала на мене оцього навісного та божевільного. Йди собі додому до своєї протопопші та позоли її криноліни! Геть з мого двора, щоб і твій дух тут не смердів! — крикнула Онися до Прокопа.

— Та я ж хотів посолити й попрати паннам спідниці! Наймички лінуються прати, а я собі думаю: дай позолю й поперу в ставку, поки панни повстають. Йй-богу, цілісіньку ніч порався й не виспався, — одговорювався Прокіп.

— Йди собі к нечистому та ще й зараз, — крикнула Онися до Прокопа.

— Куди ж я піду, коли в мене нема своєї дома, нема батька, нема матері, — говорив Прокіп.

— Іди до своєї протопопші та й не приходь більше до нас.

— Коли й протопопша мене так само проганя, як і ви, каже, що я дурний, нічого не роблю, тільки дурно хліб їм. А поки був розумний, то й не проганяла, — одговорювався Прокіп.

— На тобі свиту та зараз геть з моєї хати! — кричала Онися.

— Якби в мене була своя хата, то я б і пішов. Куди ж я піду? Батька нема, матері нема. Була колись в мене мати, та на степи втекла, а мене покинула...

Прокіп сів на лаву й несподівано заплакав, як плачуть маленькі діти: попереду запхикав, а потім заридав голосно й втирав сльози кулаком. Наймички й панни почали сміятись, а сльози

почали душити Прокопа. Він підняв голову вгору, як піднімають діти, й почав неначе стогнати, втиривши очі в стелю. В його сльози забивали дух, а далі перестали текти; очі стали сухі, а Прокіп все стогнав, неначе йому прийшов кінець. Сміх в пекарні затих. Наймички поскривлялись. Панни одна за другою повиходили з пекарні. Вийшла й Онися, махнувши рукою. А Прокіп ще довго ридав по-дитячій та кричав: "Мати втекла, мене покинула. Мати мене жалувала, гостинці мені давала; а тепер мене ніхто не жалує, гостинців не дає. Ой боже мій! Ой-ой-ой! Я їм роблю, а вони мене лають, ще й з хати проганяють. Де ж я дінусь? Як прийде мати з степів, я матері все розкажу".

Довго плакав Прокіп, а далі впав додолу, неначе мертвий. Потім схопивсь, взяв свиту, напнув на голову та й пішов в Богуслав.

Дочки Млинковського ще довго жили в отця Харитона й були ладні жити хоч і до смерті. Отець Харитін боявся столоначальника й мовчав, але Онися Степанівна була не з таківських, що мовчать. Вона просто без церемонії сказала паннам, що їм час їхати далі, до свого родича. Панни мовчали, не хотіли збиратись в дорогу, все отягувались.

— Чи довго ще буду годувати оцих злиднів? Запрягай, парубче, коні та під'їжджай під ганок, — гукнула Онися на парубка.

Парубок запряг коні й під'їхав під ганок.

— Вбирайтесь, панни, бо вже коні запряжені; поспішайте, щоб завидна доїхати, — сказала Онися паннам.

Панни крутились, вертілись, — одначе мусили зібрати своє манаття, сіли й рушили з двору до отця Мельхиседека.

— Ой Онисі Степанівно! Коли б часом з того чого не вийшло, — несміливо обізвався отець Харитін. — Ми собі розплодимо ворогів.

— Є вже їх і так доволі. Одним більше, одним менше, — все одно; за всі голови! Раз родила мати, раз і пропадати, — сказала Онися Степанівна.